

Nekropolia dwóch wojen światowych

**Międzynarodowy Cmentarz
Wojenny w Stargardzie
(dawny *Russenfriedhof*)**

Instytut Pamięci Narodowej
Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu
Oddział w Szczecinie

Szczecin 2019

Nekropolia dwóch wojen światowych

Międzynarodowy Cmentarz Wojenny w Stargardzie (dawny *Russenfriedhof*)

Instytut Pamięci Narodowej
Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu
Oddział w Szczecinie

Szczecin 2019

Tekst:

Jolanta Aniszewska

Korekta:

Ewa Pankanin

Projekt graficzny i skład:

Stilus Rajmund Dopierała

Druk:

Media Brothers

Ikonografia:

*Przemysław Antczak, Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Stargardzie
Ze zbiorów Sylwestra Staniszewskiego*

Zdjęcie na okładce i stronie tytułowej:

*Groby polskich jeńców wojennych (Przemysław Antczak, Muzeum
Archeologiczno-Historyczne w Stargardzie)*

Obecna centralna część
cmentarza – dawna
północna granica
Russenfriedhof z okresu
obu wojen światowych.

Międzynarodowy Cmentarz Wojenny w Stargardzie (dawny Russenfriedhof)

Cmentarze są szczególnym miejscem pamięci, stanowiącym wszechobecną część krajobrazu kulturowego. Wśród nich są nekropolie wojenne – cmentarze ból bitewnych, obozów jenieckich, lazaretów itd. Początek ochrony uczestników konfliktów zbrojnych i miejsc ich pochówków związany jest z powstaniem w 1864 r. Międzynarodowego Czerwonego Krzyża oraz zawartymi w Genewie i Hadze aktami prawnymi o zasięgu międzynarodowym, które regulowały te kwestie. Pierwsza Konwencja Genewska została podpisana już w 1864 r. Kolejne w latach 1906 i 1929. Konwencję Haską podpisano w 1899 r. Na podstawie tych dokumentów w 1949 r. opublikowano konwencje. O ochronie ofiar wojny, na które składały się cztery akty.

©Instytut Pamięci Narodowej
Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu
Oddział w Szczecinie

Szczecin 2019

W I Konwencji Genewskiej umieszczono zapisy dotyczące ochrony poległych żołnierzy i ich grobów, w tym miejsc pochówków jeńców wojennych: „Władze zatrzymujące czuwać będą nad tym, aby jeńcy wojenni, zmarli w czasie niewoli, byli grzebani z czcią i w miarę możliwości zgodnie z obrządkami religii, którą wyznawali, oraz aby ich groby były szanowane, odpowiednio utrzymywane i oznaczone w taki sposób, aby można je zawsze było odnaleźć. Ilekroć to będzie możliwe, zmarli jeńcy wojenni należący do tego samego Mocarstwa pochowani będą w tym samym miejscu”.

Jedną z wielu wojennych nekropolii jest Międzynarodowy Cmentarz Wojenny przy ul. Władysława Reymonta w Stargardzie. Stał się on miejscem pochówku żołnierzy wielu armii – uczestników I lub II wojny światowej. Jego historia nierozdzielnie związana jest z dziejami Stargardu, w którym podczas obu wojen były usytuowane obozy jenieckie. Na stargardzkim cmentarzu znajdziemy jednak nie tylko kwatery jenieckie, ale i mogiły żołnierzy Armii Czerwonej, zmarłych i poległych w 1945 r.

W pierwszym okresie funkcjonowania, tj. w latach 1914–1919 (1921) był to cmentarz jeniecki dla obozu czynnego lub – po zakończeniu wojny – dla obozu byłych jeńców czekających na repatriację.

W latach 1939–1945 (do ok. końca lutego 1945 r.) – stanowił miejsce pochówku przeznaczone przede wszystkim dla jeńców zmarłych w centralnym szpitalu II Okręgu Wojskowego tzw. Reservelazarett II (RL II) w Stargardzie. Grzebano tu również niektórych jeńców Dulagu L i Stalagu II D Stargard.

W trzecim okresie, zapoczątkowanym w 1952 r., na cmentarzu spoczęły szczątki żołnierzy Armii Czerwonej, ekshumowanych z mogił wojennych, w których zostali pogrzebani w 1945 r. Jako ostatnią wydzielono kwaterę oraz przeniesiono tam symboliczne upamiętnienia z likwidowanego w 1996 r. Mauzoleum Żołnierzy Radzieckich, usytuowanego w pobliżu placu Wolności w Stargardzie.

Nie wiadomo, ile osób było pogrzebanych na Międzynarodowym Cmentarzu Wojennym. Ewidencja pochówków jenieckich z czasów obu wojen jest możliwa do rekonstrukcji tylko w części. W 1946 r. było już niewiele mogił z czasów Wielkiej Wojny, musiały one ulec zniszczeniu jeszcze przed rokiem 1939 lub w latach wojny, kiedy cmentarz ponownie był czynny. Od 1945 r., z kulminacją w początku lat 50. XX w., z cmentarza ekshumowano szczątki jeńców wojennych – Polaków, Brytyjczyków, Amerykanów, Włochów, Francuzów i Serbów.

Obecnie na cmentarzu, zgodnie z jego ewidencją, spoczywać ma 5010 osób, z czego zaledwie niewielka część to zidentyfikowani. W większości, bo przeszło 4,6 tys., to mogiły żołnierskie doby końca wojny, natomiast pozostałe – groby jenieckie z czasów obu wojen światowych.

Pomimo upływu czasu i dokonanych ekshumacji nadal jest czytelny międzynarodowy charakter nekropolii. Znajdziemy tu bowiem groby Polaków, Serbów, Włochów, Rumunów, Portugalczyków, Belgów, a także żołnierzy Armii Czerwonej. Byli tu też pochowani żołnierze armii carskiej (w tym Polacy), Amerykanie, Brytyjczycy i Francuzi, a także walczący w armii francuskiej Marokańczycy, Tunezyjczycy i Senegalczycy.

Na cmentarzu są lub miały miejsce pochówki zarówno oficerów (rezerwy i zawodowych), jak i szeregowych żołnierzy oraz podoficerów nie tylko różnych armii, ale i wielu wyznań: katolików, protestantów, grekokatolików, prawosławnych, muzułmanów i żydów. Ludzie ci w większości pochodzili z Europy, ale byli wśród nich także Azjaci, Afrykańczycy, Australijczycy i żołnierze z Ameryki Północnej. Na cmentarzu spoczywają też przynajmniej dwie kobiety. Wszyscy umierali daleko od swoich krajów, domów i bliskich...

Ogrodzenie z tablicami komemoratywnymi zawierającymi nazwiska zidentyfikowanych jeńców wojennych obu wojen i żołnierzy Armii Czerwonej pochowanych na cmentarzu.

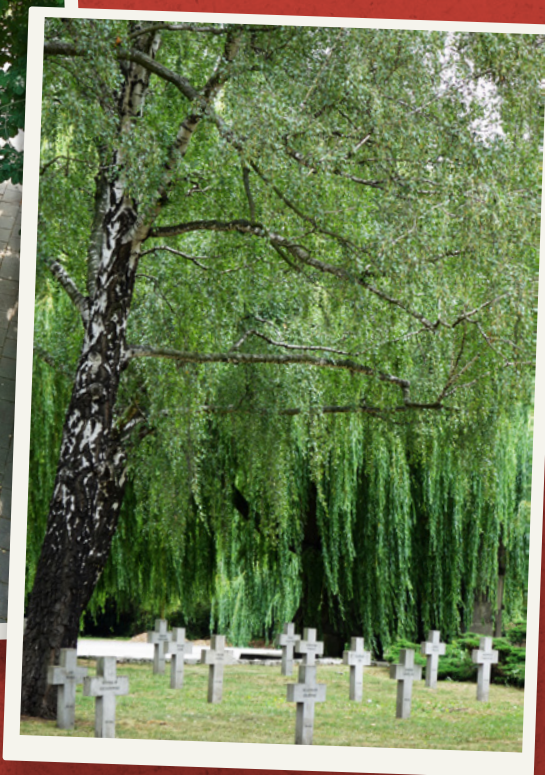

Widok głównego placu z pomnikiem z 1969 r. projektu Stanisława Lewińskiego.
(Fot. Sylwester Staniszewski)

Główny pomnik rosyjski z pierwszego okresu funkcjonowania *Russenfriedhof*.
(Fot. Sylwester Staniszewski)

Polska kwatery z grobami jeńców II wojny światowej.

Jeniecka kwatery serbska.

Nekropolia dwóch wojen światowych

Okres Wielkiej Wojny

Niemal równocześnie z wybuchem I wojny światowej na terenie Niemiec powstały pierwsze obozy jenieckie, a w ich pobliżu przyobozowe cmentarze. 2. Korpus Armijny (Armeekorps) z siedzibą w Szczecinie obejmował znaczące części obszarów dwóch niemieckich prowincji: Pommern (Pomorze) i Posen (Poznań). Na jego terenie założono cztery obozy jenieckie: Stralsund Dänholm (obóz oficerski), Schneidemühl (obecnie Piła), Altdamm (Szczecin Dąbie) i Stargard i. Pom. (Stargard). Trzy ostatnie były przeznaczone dla szeregowych i podoficerów.

Pierwsi jeńcy – żołnierze armii rosyjskiej – przybyli do Stargardu 6 września 1914 r. W listopadzie tego samego roku do obozu przywieziono jeńców francuskich. W kolejnych miesiącach i latach dołączyli do nich Belgowie, Amerykanie, Anglicy, Serbowie, Rumuni, Portugalczycy, Włosi i Japończycy. Wśród żołnierzy określanych mianem Rosjan byli m.in. Ukraińcy, Litwini, Tatarzy i Polacy, a wśród Francuzów – Algierczycy. W obozie przebywało średnio ok. 17–20 tys. jeńców wojennych. Jak podawała lokalna prasa w 1921 r., przez cały czas funkcjonowania miało przez niego przejść ogółem 50 tys. żołnierzy rosyjskich. Nie wiemy, ilu z nich było Polakami.

Cmentarz został założony zapewne niemal równocześnie z powstaniem obozu. Ten ostatni nazywany był powszechnie obozem rosyjskim *Russenlager*, oficjalnie zaś nosił nazwę *Gefangenenlager Stargard (Pommern)* lub *Kriegsgefangenenlager Stargard i. Pom.* Nazwa zwyczajowa przeniosła się także na cmentarz, stąd w wielu dokumentach – z czasów obu wojen – znaleźć można określenie *Russenfriedhof*.

Nekropolia położona była w północnej części miasta, na jego obrzeżach. Zajmowała ona obszar pomiędzy ulicami Bummelweg (obecnie ul. Elizy Orzeszkowej) a Torfmoorweg (odcinek obecnej ul. Władysława Reymonta). Przylegały do niej dwa kompleksy obozowe: stary i nowy. Pierwszy wytyczony pomiędzy ulicami Torfmoorweg (obecnie ul. Wojska Polskiego, ul. Władysława Reymonta) a Birkenweg (obecnie ul. Brzozowa) oraz pomiędzy Feldstroku (obecnie ul. Polna) a linią kolei wąskotorowej. Drugi zaś, powstały jesienią 1915 r., usytuowany był przy Bummelweg (obecnie ul. Elizy Orzeszkowej). W tzw. nowym obozie funkcjonował lazaret, w którym przebywać mogło nawet 400 jeńców. I to w nim, jak wynika z materiałów znajdujących się w archiwum Międzynarodowego Czerwonego Krzyża w Genewie, najczęściej umierali jeńcy grzebani na *Russenfriedhof*.

Dla wielu jeńców koniec wojny nie oznaczał jednak szybkiego powrotu do domu. W barakach stargardzkiego obozu pozostało wielu z nich. W okresie tym jeńcy wykonali nie tylko prace porządkowe na cmentarzu, ale doprowadzili też do powstania tam pomników upamiętniających ich zmarłych towarzyszy. Z jedynej znanej z tego czasu fotografii wynika, że cmentarz założono na pustym, początkowo zapewne niezadrzewionym, rozległym placu przylegającym do obozu. W momencie jej wykonania – pomiędzy rzędami usypanych z ziemi mogił z prostymi, zapewne drewnianymi krzyżami – widoczne były drzewa. Niewielkie iglaki i nieco większe drzewa liściaste z czasem wyznaczyły naturalne granice cmentarza i kwater. Na przedwojennej mapie cmentarz ma kształt wąskiego, mocno wydłużonego prostokąta. Spośród wzniesionych wtedy pomników zachowały się trzy – wszystkie poświęcone jeńcom rosyjskim wyznania prawosławnego, mojżeszowego i muzułmańskiego. Pomników było jednak więcej, swoje upamiętnienia mieli też jeńcy serbscy, rumuńscy i brytyjscy.

Spośród zachowanych pomników rosyjskich najbardziej wymowny charakter ma pomnik z kamieni polnych, zwieńczony cementowym krzyżem, opatrzony datami 1914–1918. Jeszcze w okresie II wojny światowej były na nim dwie tablice – w języku niemieckim i rosyjskim. Dzisiaj zachowana jest tylko ta ostatnia z tekstem o smutku i żalu, który nie umrze w dalekiej Rosji. Pomnik stał pomiędzy kwaterami w ówczesnej centralnej części cmentarza.

Od strony wschodniej znajdowały się dwa pomniki – serbski i rumuński. Pierwszy prawdopodobnie formą przypominał zachowany do dzisiaj pomnik żydowski, z tym że inskrypcja umieszczona była w dolnej części cokołu. Nie wiadomo natomiast jak wyglądał pomnik rumuński.

W zachodniej części usytuowane były trzy pomniki: muzułmański, angielski (brytyjski) i żydowski. Pomnik muzułmański stoi nadal obok wydzielonej ziemnej kwatery obłożonej kamieniami polnymi, która prawdopodobnie jest jeniecką mogiłą. Ma on formę kamiennej steli, która jeszcze w końcu lat 60. XX w. otoczona była żelaznym płotem. Na wieńczącym pomnik frontonie wyryty jest półksiężyc z sześcioramienną gwiazdą. Na pomniku znajdują się inskrypcje w trzech językach: tureckim (alfabet arabski), rosyjskim i niemieckim z datą 1914–1919. Inskrypcja w języku rosyjskim informuje, że pomnik powstał, aby upamiętnić rosyjskich muzułmanów, którzy walczyli i przebywali w tym mieście jako jeńcy wojenni. Alfabetem arabskim zapisana została modlitwa.

Pomnik żydowski – poświęcony Niezapomnianym Towarzyszom – ma formę dość prostego kamiennego obelisku, który pierwotnie miał być zwieńczony kulą. Z jednej jego strony znajdują się sentencje w języku hebrajskim, z drugiej zaś – w rosyjskim i niemieckim. Na pomniku umieszczono daty: 1914–1920. Obecna lokalizacja pomnika jest wtórna, pierwotnie stał on w północno-zachodniej części cmentarza, zapewne tuż przy ówczesnej jego granicy.

Pomnik poświęcony jeńcom rosyjskim zmarłym w Stargardzie w okresie I wojny światowej.

Upamiętnienie muzułmanów – żołnierzy armii carskiej (rosyjskiej).

Obelisk upamiętniający Żydów zmarłych w obozie jenieckim w czasie Wielkiej Wojny.

Pomnik angielski (brytyjski) położony był mniej więcej w połowie zachodniej granicy cmentarza, pomiędzy upamiętnieniem muzulmańskim a żydowskim.

Okres II wojny światowej

Wraz z wybuchem kolejnej wojny światowej w 1939 r. ponownie rozpoczęto użytkowanie cmentarza. W czasie wojny na terenie II Okręgu Wojskowego Wehrmachtu obejmującego Pomorze, północną część Brandenburgii i Meklemburgię funkcjonowało około trzydzieści obozów jenieckich o charakterze przejściowym lub stałym.

W Stargardzie już od połowy września 1939 r. funkcjonował obóz przejściowy Dulag L (*Durchgangs-Kriegsgefangenenlager L Stargard*) przeznaczony dla polskich jeńców wojennych (niezależnie od stopnia, a więc także oficerów) oraz osób internowanych podczas działań wojennych prowadzonych na terenie Polski w 1939 r.

Od 20 października tego samego roku Dulag L został przekształcony w obóz stały, przeznaczony dla szeregowców i podoficerów – Stalag II D (*Stammlager für kriegsgefangene Mannschaften und Unteroffiziere*). Obóz funkcjonował do ewakuacji w lutym 1945 r. Przebywali w nim jeńcy armii polskiej, belgijskiej, holenderskiej, francuskiej (w tym żołnierze wojsk kolonialnych), serbskiej, radzieckiej i włoskiej. W niewoli byli tu też Kanadyjczycy, Anglicy i nieliczni Amerykanie.

Na lokalizację obu tych obozów nie wybrano jednak miejsca z czasów poprzedniej wojny, a zupełnie nową przestrzeń położoną w zachodniej części miasta, w okolicach wybudowanych w latach 30. XX w. koszar wojskowych i drogi na Szczecin.

W śródmieściu Stargardu ulokowano natomiast szpital rezerwowy (*Reservelazarett II*) dla II OW. Usytuowany był przy obecnej ul. Bolesława Limanowskiego w dwóch murowanych budynkach

szkolnych. Szpital był stosunkowo duży, liczył w zależności od czasu 300–500 łóżek. Od września 1939 r. przebywali w nim jeńcy Stalagu II D (poważnie chorzy, których wysłano do RL II z obozowego rewiru szpitalnego oraz komand pracy) i innych obozów jenieckich II OW, przede wszystkim jeńcy oflagu II C. Pierwsze zgony nastąpiły już we wrześniu 1939 r. Wtedy też podjęto decyzję o ponownym wykozystaniu *Russenfriedhof*. Ostatnie poświęcone pochówki miały tam miejsce w lutym 1945 r.

Cmentarz w okresie tym nazywany był: *Kriegsgefangenenfriedhof* (*Kgf. Frdhf.*) lub *Russenfriedhof*. Czasami używano także określenia *Alte Kgf. Frdhf.*, co pozwalało odróżnić cmentarz stary od nowego, który powstał w pobliżu Stalagu II D. Początek użytkowania cmentarza precyzują niemieckie dokumenty. We wrześniu 1939 r. komendantura Stalagu II D poinformowała władze miejskie, że zmarli jeńcy będą grzebani na *Russenfriedhof*. Wolny plac ok. 100 m² znajdował się za mogiłami pierwszowojennymi w południowo-zachodnim narożniku cmentarza. Rok później grzebano tam także Belgów i Francuzów. Prawdopodobnie wtedy też zniszczeniu mogły ulec groby z czasu Wielkiej Wojny, zwłaszcza że cmentarza raczej wtedy nie powiększano. Na powojennych planach mogiły jeńców wojennych kolejnej wojny rozmieszczone były na całej jego powierzchni. Wzdłuż północnej granicy przede wszystkim znajdowały się groby zbiorowe jeńców Armii Czerwonej i Serbów, wzdłuż południowej zaś – Włochów. Mogiły francuskie, których było zapewne najwięcej, rozmieszczone były prawdopodobnie w okolicach pierwotnej lokalizacji pomnika poświęconego jeńcom tej narodowości oraz na części placu, gdzie dzisiaj odbywają się rocznicowe uroczystości. W narożniku południowo-wschodnim pochowano pierwszych zmarłych jeńców radzieckich. W ich sąsiedztwie zaś były też groby Serbów. Na nagrobkach umieszczano numery jenieckie.

Na cmentarz prowadziła drewniana brama z co najmniej dwoma krzyżami na górnej poprzecznej belce.

Jeszcze w czasie wojny wzniesiony został pomnik francuski, zawierający w centralnej części motyw z przedstawieniem labrysu (topora o podwójnym ostrzu) używanego jako godło kolaborującego z III Rzeszą rządu Vichy. Napisy wyraźnie wskazują na poświęcenie pomnika francuskim jeńcom Stalagu II D (*Les prisonniers de guerre français du Stalag II D à leurs camarades morts en captivité*). Pomnik pierwotnie stał w innym miejscu.

Pomnik francuski z okresu II wojny światowej.

Czas powojenny

W 1952 r. wraz z przeniesieniem 4624 szczątków żołnierzy Armii Czerwonej, ekshumowanych na terenie powiatu stargardzkiego i pyrzyckiego, zmieniony został charakter cmentarza. Przestał on być tylko cmentarzem jenieckim – stał się także cmentarzem wojennym poległych i zmarłych w 1945 r. Potrzeba utworzenia nowych kwater wymusiła zmianę zasięgu granic nekropolii i tym samym jego nowe zagospodarowanie. Został on rozbudowany w kierunku północnym. Cmentarz poszerzono, a jego powierzchnia zwiększyła się ok. 0,5 ha i wynosiła odtąd 1,27 ha. Granicę pomiędzy starym, jenieckim cmentarzem a nowym założeniem wyznacza pas drzew rosnących wzdłuż obecnej osi środkowej.

Do 1954 r. musiały też nastąpić pierwsze ekshumacje z grobów jenieckich. Na planie z 1954 r. nie ma już bowiem grobów francuskich, brytyjskich i amerykańskich, a być może także i innych.

Podczas wizji lokalnej, przeprowadzonej w kwietniu 1966 r. przez Wojewódzki Obywatelski Komitet Ochrony Pomników Walki i Męczeństwa w Szczecinie, stwierdzono, że część cmentarza, na której „spoczywają jeńcy wojenni z I wojny światowej (1914–1918) była urządzona za czasów niemieckich, lecz teraz przedstawia obraz zaniedbania i prawie ruiny”.

W związku z licznymi głosami krytycznymi na temat stanu nekropolii podjęto decyzję o remoncie, który rozpoczął się w 1967 r. Prace przewidziane początkowo na pół roku trwały do 1969 r., co wynikało z braku wystarczających środków finansowych. Obejmowały one

zmianę układu przestrzennego, co z kolei skutkowało częściowymi ekshumacjami. Wprowadzono układ, w którym kwatery po prawej stronie od wejścia przeznaczono na groby żołnierzy Armii Czerwonej, po lewej zaś – jenieckie.

Kwatery zostały uporządkowane, wykonano nowe nagrobki, nasadzenia roślinności, a także ogrodzenie od strony ulicy Władysława Reymonta. Na nim zaś umieszczono akcenty metaloplastyczne – zaprojektowane przez Stanisława Jeziorańskiego tablice z nazwiskami pochowanych na cmentarzu. Mogiły zostały oznakowane w zróżnicowany sposób – na polskich postawiono krzyże, radzieckie otrzymały formę prostego słupka z gwiazdą, a serbskie i pozostałe – prostej, ustawionej pionowo płyty.

Jedna z tablic projektu Stanisława Jeziorańskiego z nazwiskami jeńców pochowanych na cmentarzu – Włochów, Belgów i Portugalczyków.

Groby polskich jeńców wojennych.

Mogiły jeńców obu wojen – Belgów i Portugalczyków.

Kwatera żołnierzy Armii Czerwonej.

Kwatera serbskich jeńców wojennych.

Remont ten nie ominął pomników. Dokonano wtedy zmiany lokalizacji (w obrębie nekropolii) pomników: francuskiego i żydowskiego. Planowano też umieszczenie tam dwóch kolejnych upamiętnień – nowoprojektowanego, dla którego przewidziano reprezentacyjne miejsce na wprost bramy wejściowej oraz fragmentów pomnika radzieckiego, przewidzianego do przeniesienia z placu Wolności. Pomnik projektu Sławomira Lewińskiego z placem „manifestacyjnym” pojawił się na cmentarzu w 1969 r. Azurową konstrukcję betonową wkomponowano w zieleń stanowiącą dla niego naturalne tło. Jak głoszą napisy na pomniku jest on poświęcony „Pamięci żołnierzy narodów walczących z przemocą germańską i hitlerowską, którzy zginęli w obozach jenieckich w latach I i II wojny światowej. W hołdzie żołnierzom Wojska Polskiego i Armii Radzieckiej, poległym w 1945 roku w walce o wolność”. Nie przeniesiono natomiast pomnika radzieckiego, mimo że na cmentarzu zaplanowano stosowne miejsce.

Pomnik z 1969 r. poświęcony jeńcom i żołnierzom pochowanym na Międzynarodowym Cmentarzu Wojennym.

Do kolejnych zmian na cmentarzu doszło w latach 90. XX w. W 1991 r. został odsłonięty pomnik poświęcony jeńcom włoskim. W uroczystości wzięli udział duchowni włoscy – byli jeńcy Stalagu II D, w tym jego kapelan o. Ernesto Caroli. Pomnik poświęcono pamięci dwudziestu sześciu Włochów zmarłych w tym obozie. Ma on formę tryptyku, na którego skrzydłach bocznych wyryto nazwiska jeńców oraz sentencje nawiązujące w swej treści do wypełniania obowiązku pamięci.

W 1996 r. na cmentarzu wydzielono kwaterę, na którą przeniesiono płyty nagrobne i elementy architektoniczne z Mauzoleum Żołnierzy Radzieckich przy placu Wolności oraz jedyne, odnalezione w trakcie ekshumacji, szczątki *Piotra I. Grustniewa*.

W 2008 r. wymieniono nagrobki w kwaterze polskiej, a w 2013 r. – w serbskiej.

1 września 2009 r., w trakcie miejskich obchodów 70. rocznicy wybuchu II wojny światowej, odsłonięto tablicę pamiątkową poświęconą płk. Ignacemu Misiągowi. Została ona ufundowana przez Gminę Miasto Stargard.

Pomnik włoski z nazwiskami zmarłych jeńców.

Jeńcy Wielkiej Wojny 1914-1919 (1921)

Na *Russenfriedhof* pochowano jeńców, którzy zmarli w niewoli w czasie trwania wojny lub po jej zakończeniu, wtedy gdy przebywali jeszcze w obozie w oczekiwaniu na repatriację do swoich krajów.

Cmentarz funkcjonował od pierwszego roku wojny, choć do dzisiaj zachowały się mogiły zmarłych z lat 1915–1919. Nie wiadomo, kiedy miał miejsce ostatni pochówek. Z zachowanych nagrobków wynika, że mógł to być pogrzeb zmarłego 28 sierpnia 1919 r. jeńca serbskiego Vojislava Ristovića. Wydaje się jednak, że po tej dacie miały miejsce kolejne pochówki, bowiem ostatni jeńcy wojenni opuścili Stargard dopiero na początku lutego 1921 r.

Jak pisano w „Stargarder Tageblatt” w lutym 1921 r. na *Russenfriedhof* spoczywało 1456 jeńców. Nagrobki były numerowane w kolejności pochówków. Najwyższy zachowany numer na nagrobkach to 1294. Spoczywa tam Serb Lubomir Lazic. Zmarł 13 marca 1919 r. Do końca 1918 r. pochowano około 1140 jeńców (taki numer jest na nagrobku zmarłego 30 grudnia).

Do dzisiaj zachowało się jedynie około stu mogił jeńców wojennych z I wojny światowej: Serbów, Rumunów, Belga, Portugalczyków i prawdopodobnie żołnierzy armii carskiej/rosyjskiej. Na 86 tablicach nagrobnych znajdziemy dane jeńców tam pochowanych, pozostałe są niezidentyfikowane. Najwięcej jest mogił serbskich, bo aż 61, natomiast zdecydowanie mniej, bo 24 –rumuńskich. Mogiły serbskie kryją zmarłych w latach 1915–1919. Najstarszy jest grób Fana Jovic, urodzonego w 1872 r., a zmarłego 21 grudnia 1915 r. Najmłodsza

data widnieje zaś na nagrobku wspomnianego już wyżej, zmarłego w lazarecie obozowym w Stargardzie, w wieku 25 lat Wojysława Ristowicza (Voislav (Woislaw) Ristic).

Zachowane mogiły jeńców rumuńskich pochodzą z lat 1917–1919. Jako pierwszy w tej smutnej chronologii należy wymienić grób Iwana Ispasala (Jovan Ispasoiu?), który zmarł wkrótce po swoich 28 urodzinach. Jako ostatni zaś – sierżanta Jana Popaca (Jon Pupätz), który zmarł 8 lutego 1919 r.

Na grobie jedyne go zidentyfikowanego Belga z czasów Wielkiej Wojny widnieje tablica z nazwiskiem Dominique Waulandnyt. Jest on tożsamy z urodzonym w 1888 r. Dominique van Landuytem, który zmarł na zapalenie płuc w szpitalu w Stargardzie, w przedostatni dzień 1918 r.

Jesienią tego samego roku zmarli w szpitalnym rewirze obozowym dwaj Portugalczycy – Antonio Miguel i Jofe (Jose) Faria. Pierwszy z powodu ogólnego wyczerpania, drugi zaś na gruźlicę. Jose Faria zmarł na dzień przed ogłoszeniem rozejmu – 10 listopada 1918 r.

Prawdopodobnie szczątki nieznanych z imienia i nazwiska dzieśięciu rosyjskich jeńców spoczywają w grobie zbiorowym o numerze 2 (i być może 104). Przeniesiono je bowiem z mogiły zbiorowej oznaczonej na planie z 1954 r. numerem 124, w której spoczywali zmarli w czasie I wojny światowej Serbowie i Rumun.

Wśród jeńców rosyjskich byli także Polacy, śladów po ich grobach nie udało się jak dotąd odnaleźć. Nie ma też żadnego z grobów francuskich, włoskich i brytyjskich.

W dokumentach dotyczących zmarłych w obozie w Stargardzie wśród przyczyn zgonów wymieniano: zapalenie płuc, jelit i choroby serca. Wiadomo, że w 1915 i 1916 r. na terenie obozu w Stargardzie wybuchły epidemie tyfusu, a w styczniu–lutym 1919 r. śmiertelne żniwo zebrała grypa – słynna hiszpanka, która pochłonęła więcej ofiar, niż zginęło na frontach tej wojny.

Jeńcy wojenni obozów Wehrmachtu 1939-1944 (1945)

Russenfriedhof został ponownie otwarty jako czynny cmentarz jeniecki już we wrześniu 1939 r. Jako pierwsi spoczęli na nim żołnierze wojny obronnej Polski przebywający w niewoli w obozach II Okręgu Wojskowego (II OW).

Nie znamy liczby jeńców zmarłych w trakcie pobytu w niewoli w Dulagu L i Stalagu II D Stargard. Nie wiemy także, ilu jeńców z obozów II OW zmarło w tutejszym szpitalu rezerwowym. Możemy jedynie przypuszczać, że prawdopodobnie większość z nich, jeśli nie wszystkich, grzebano do 1941 r. na *Russenfriedhof*.

Wśród przyczyn zgonów jeńców II OW wymieniano w dokumentacji jenieckiej gruźlicę, niewydolność serca, choroby żołądka, układu krążenia, udar mózgu, tyfus itd.

W szpitalu tym zmarło m.in. dwóch starszych obozów z II OW: Polak płk Ignacy Misiąg z Oflagu II C Woldenberg (Dobiegiew) oraz Francuz płk Michel Rousseau z Oflagu II D Gross Born (Borne Sulinowo). Obaj spoczęli na *Russenfriedhof*.

Brak dokumentacji nie pozwala na pełne odtworzenie liczby jenieckich pochówków z czasów II wojny światowej. Obecnie na cmentarzu znajduje się około 280 takich mogił, z liczby tej znane są dane mniej więcej połowy jeńców.

Liczba wszystkich pochowanych na cmentarzu była jednak wyższa. Doliczyć do niej należy przynajmniej 167 Francuzów i Amerykanina, wymienionych w wykazie PCK z lipca 1946 r. (sporządzonym jednak zapewne jeszcze w 1945 roku) oraz dwóch Polaków i Serba ekshumowanych w okresie powojennym. O innych źródła milczą, co nie przesądza tego, że ich nie było...

Kwatera jeńców polskich 1939-1944 - żołnierzy wojny obronnej 1939 r.

We wrześniu 1939 r. na obszar II OW, w tym do Stargardu przywieziono pierwszych polskich jeńców wojennych. W tym samym miesiącu wyznaczono nową kwaterę grzebalną na *Russenfriedhof*. Polscy jeńcy chowani byli na pustym placu w południowo-zachodniej części cmentarza. Dopiero w latach 60. XX w. ich szczątki przeniesiono na nowo urządzoną kwaterę, na której spoczywają do dzisiaj.

W 1946 r. podawano, że na stargardzkim cmentarzu znajdują się groby 55 polskich jeńców. Z wymienionych na tej liście ekshumowano w okresie powojennym szczątki dwóch osób.

26 września 1939 r. pochowano tam dwóch pierwszych polskich jeńców: Aleksandra Worolicza (Worobicza) i urodzonego w Mińsku Mazowieckim Stefana Miernieckiego (Miernickiego). Połączyła ich nie tylko data pochówku, ale i dzień narodzin. Obaj żołnierze urodzili się tego samego dnia – 6 grudnia – z tym że Worolicz, rocznik 1917, był młodszy od swojego kolegi aż o 10 lat. Obaj też zmarli w pobliskim szpitalu (*Reservelazarett II*), w odstępnie jednego dnia: Worobicz – 23 września, Mierniecki o szóstej rano dnia następnego. Z dużym prawdopodobieństwem należy przyjąć, że byli oni jeńcami Dulagu L Stargard. Najpóźniej pochowano jeńca oflagów (w tym Oflagu II C Woldenberg [Dobiegiew]), porucznika Adama Czaplickiego, który zmarł 3 (5) grudnia 1944 r., także w RL II. Miał 34 lata.

Na cmentarzu spoczęli również inni jeńcy Oflagu II C Woldenberg (Dobiegiew). Byli to m.in. płk Ignacy Misiąg, mjr Jan Marszałek, ppłk Bolesław Jacyna i kpt. Jan Uriasz oraz podporucznicy: Bogusław Łubieński, Tadeusz Marczewski, Stanisław Kochoński, Dominik Gorzelany i Janusz Zaremba.

Pułkownik Ignacy Misiąg urodził się w Tywonii w powiecie jarosławskim w 1889 r. Zmarł w wyniku choroby Buergera, w wieku 49 lat w RL II w Stargardzie. Był polskim komendantem obozu (najstarszym obozu) jenieckiego w Woldenbergu (Dobiegiew). Funkcja ta wynikała z postanowień konwencji genewskich, a powierzano ją z reguły oficerom o najwyższych stopniach i starszeństwie (hierarchia oficerów o tym samym stopniu oficerskim), cieszących się zaufaniem jeńców. Żołnierz obu wojen światowych, walczył na froncie wojny polsko-bolszewickiej. Od 1933 r. szef Biura Personalnego Ministerstwa Spraw Wojskowych. W wojnie obronnej pełnił funkcję dowódcy Oddziału Wydzielonego „Ignacy” w 6 Dywizji Piechoty. Do niewoli dostał się 20 września 1939 r. w Cieszanowie. Misiąg odznaczony był m.in. Srebrnym Krzyżem Orderu Wojennego *Virtuti Militari*.

Major Jan Marszałek zmarł w szpitalu 1 listopada 1944 r. jako jeden z nielicznych pochowanych w Stargardzie miał w chwili śmierci powyżej 50 lat.

Porucznik (lub podporucznik) rezerwy Bogusław Łubieński – polski ziemianin z Wielkopolski. Pochodził z hrabiowskiej rodziny herbu Pomian. Miał majątek w Kiączynie w powiecie szamotulskim. Powstaniec wielkopolski i uczestnik wojny polsko-bolszewickiej. Odznaczony Krzyżem Niepodległości (1932). W okresie II Rzeczypospolitej działacz społeczny i polityk. W latach 1935–1938 poseł na Sejm. W końcu sierpnia 1939 r. został zmobilizowany i skierowany na granicę Prus Wschodnich. Następnie przyłączył się do grupy Polesie generała Franciszka Kleeberga, a po jej rozbiciu dostał się do niewoli. Zmarł 22 kwietnia 1941 r. Przez rok Niemiecki Czerwony Krzyż próbował bezskutecznie powiadomić o tym fakcie jego żonę.

W dokumencie z informacją o zgonie Bolesława Jacyny jako przyczynę podano porażenie (niedowład). Podpułkownik Jacyna był jednym z kilkunastu oficerów wchodzących w skład Korpusu

Kontrolerów – organu Ministra Spraw Wojskowych do kontroli administracji Wojska Polskiego II RP.

Kolejny jeńiec tego oflagu, Jan Uriasz z Warszawy zmarł 25 czerwca 1941 r. z powodu gruźlicy płuc.

Woldenberczykiem był także ppor. rezerwy Janusz Zaremba. Jego szczątki zostały ekshumowane i przeniesione do Krakowa jeszcze w 1945 r. Zmarł w wieku 33 lat. W okresie przedwojennym asesor Sądu Powiatowego w Kaliszu. W końcu sierpnia 1939 r. wraz z 7 dywizjonem artylerii konnej opuścił Poznań. Brał udział w bitwie nad Bzurą i obronie Warszawy.

Dominik Gorzelany i Stanisław Kochański pochodzili z Lwowa. Pierwszy z nich został postrzelony w czasie próby ucieczki podjętej 8 maja 1944 r. Zmarł następnego dnia w RL II w Stargardzie.

Tragicznie zakończyła się także próba ucieczki, której podjął się wraz z grupą kolegów Józef Sroka. Był jeńcem komanda pracy przy budowie autostrady RAB Beweringen (Reichsautobahnlager, obóz budowy autostrady; obecnie Bobrowniki, gm. Chociwel) Stalagu II D. Ucieczka miała miejsce 28 lipca 1940 r. Sroka otrzymał postrzał w głowę, choć nie można też wykluczyć, że został rozstrzelany. Pochowano go zaś trzy dni później. Miał 30 lat.

Nagle zakończyło się także życie marynarza walczącego we wrześniu 1939 r. w obronie przeciwlotniczej na Oksywiu. Antoni Gruba (Grubba), jeńiec Stalagu II D Stargard zginął – jak wpisano w dokumencie sporządzonym przez obozową komendanturę – zastrzelony za niesubordynację. Miał wtedy zaledwie 29 lat. Zginął 14 sierpnia 1940 r. Pracował w komandzie pracy w Güntersberg (Nosowo, gm. Suchań).

Polscy jeńcy pochowani na *Russenfriedhof* w większości byli wyznania rzymsko-katolickiego. Tylko przy nazwiskach nielicznych odnotowano inaczej. Gustaw Hummel – ewangelik, porucznik Adam Firszt – żyd, Maksymilian Szawraczek i Aleksander Woróbcz (Worolicz) – prawdopodobnie grekokatolicy.

Kwatera polska zmarłych w niewoli jeńców II Okręgu Wojskowego.

Groby polskich jeńców, z których dwóch (Antoni Gruba i Józef Sroka) zostało zastrzelonych.

Wśród polskich jeńców zmarłych w Stargardzie znajdowało się przynajmniej kilku, którzy służyli w marynarce, straży granicznej i policji. Marynarzami, a jednocześnie jeńcami Stalagu II D Stargard byli m.in. Stanisław Górecki, Stefan Marciniak, Leonard Michalski i Stanisław Miodyński. Podoficerem straży granicznej był Władysław Idzikowski, a podporucznik Tadeusz Marczewski otrzymał przydział do policji.

Jeszcze kilku innych polskich jeńców wojennych spoczywających na tym cmentarzu figurowało w ewidencji Stalagu II D Stargard. W 1939 r. zmarli m.in. Jan Januszewski i Gustaw Hummel, a w roku kolejnym Feliks Fierka i Józef Ptaszyński. Niektórzy mieli numery wskazujące na rejestracje w innych obozach np. w Stalagu II C Woldenberg (Dobiegniew). Tak było z Józefem Szpakowskim, który zmarł 23 maja 1940 r. w RL II Stargard. W chwili śmierci miał tylko 25 lat. Niemiecki Czerwony Krzyż na początku czerwca 1941 r. wysłał do jego żony, do wsi Glinnik na Podlasiu (wtedy włączonej do ZSRR) pismo z dwujęzyczną treścią (w językach niemieckim i rosyjskim) będące odpowiedzią na jej niezwykle emocjonalny list sprzed dwóch miesięcy. Maryjanna Szpakowska pisała w nim:

Z całego serca dziękuję za zawiadomienie o tak ciężkim cioście, jaki nas spotyka biedne żony w tej okrutnej wojnie. Gdyby nie dobra organizacja może jeszcze długi czas na próżno ludziłybyśmy się powrotem oczekiwanych. O ile to będzie możliwe proszę mnie powiadomić, czy kiedy w przyszłości, gdy skończy się orkan wojny i stosunki się unormują, można będzie odnaleźć grób męża.

M. Szpakowska w odpowiedzi dostała wiadomość, że po zakończeniu wojny będzie mogła odwiedzić mogiłę męża.

Nie wiemy, jak wyglądały pogrzeby polskich jeńców na stargardzkim cmentarzu i czy w ostatnim pożegnaniu mogli im towarzyszyć inni polscy jeńcy. Takie ceremonie bywały udziałem jeńców francuskich i serbskich. W przypadku pochówków Polaków ceremoniał wojskowy i udział katolickiego księdza odnotowano jedynie podczas pochówku, który odbył się 3 maja 1940 r. Tak wyglądała – jak wpisano na obozowej liście transportowej – ostatnia droga Włodzimierza Wasilewskiego, urodzonego w 1916 r., jeńca Stalagu II D Stargard, którego pogrzebano na *Russenfriedhof*.

Pozostałe kwatery jenieckie

Na cmentarzu jenieckim w Stargardzie spoczęli jeńcy wielu narodowości. Wydaje się, że najliczniejsze były kwatery jeńców francuskich, radzieckich i serbskich. Oprócz nich były tu też groby Belgów, Włochów i Amerykanów.

Kwaterna belgijska zawiera groby czterestu jeńców, z których trzej są niezidentyfikowani. Siedmiu zmarło w latach 1940–1941, czterech kolejnych w latach 1944–1945. Zapewne część z nich była jeńcami Stalagu II D. Byli wśród nich jeńcy, którzy otrzymali numery identyfikacyjne w Oflagu II A Prenzlau i Stalagu II C Woldenberg (Dobiegniew) lub Greifswald. Przynajmniej dwóch Belgów było oficerami mjr Dejardin Dieudonne oraz kpt. Franz de Wachter. Najstarszy z zachowanych grobów Belgów kryje szczątki jeńca o nazwisku Lorand Armand, który zmarł 26 sierpnia 1940 r. w RL II (podobnie jak i co najmniej pięciu innych belgijskich jeńców). Prawdopodobnie ostatni pochowany Belg – Gaston Vaneoillie – zmarł 21 lutego 1945 r. Tego dnia miał miejsce nalot na Stargard, być może więc był on jedną z jego ofiar.

Kwaterna francuska zawierała najwięcej pochówków. Groby jeńców francuskich zostały jednak ekshumowane na początku lat 50. XX w. i przeniesione do kraju lub na Wojskowy Cmentarz Francuski w Gdańsku. W czasie II wojny światowej na *Russenfriedhof* w Stargardzie pochowano nie mniej niż 167 jeńców. Byli wśród nich żołnierze wojsk kolonialnych – Senegalczycy, Tunezyjczycy i Marokańczycy. Pierwszy zmarły jeńiec francuski, którego pochowano na stargardzkim cmentarzu, był nieznanym z imienia i nazwiska Tunezyjczykiem. Jako datę jego śmierci podano dzień 7 czerwca 1940 r. Ostatnie

poświadczone pochówki miały miejsce w lutym 1945 r. Niewykluczone, że jako ostatniego pogrzebano Charla Devancheela (Devauchelle), który zmarł w dniu 23 lutego.

Russenfriedhof był miejscem pochówku jeńca, który był dla Francuzów z Oflagu II D Gross Born (Borne Sulinowo) tak samo znaczącą postacią, jak płk Ignacy Misiąg dla polskich jeńców Oflagu II C Woldenberg (Dobiegniew). Pułkownik Michel Rousseau zmarł w RL II w Stargardzie 11 lutego 1944 r.

Kwaterna jugosłowiańska (serbska) założona została w maju 1941 r. W zdecydowanej większości spoczęli w niej Serbowie i tak też nazywana była ta część cmentarza w dokumentacji niemieckiej. To jedyni jeńcy wojenni ze stargardzkiej nekropolii, których twarze w większości znamy dzięki fotografiom z ich obozowej dokumentacji.

Obecnie na cmentarzu spoczywa 54 Serbów lub Chorwatów, w tym jeden jeńiec niezidentyfikowany. Do ogólnej liczby jugosłowiańskich grobów z II wojny światowej należy doliczyć jeszcze jednego jeńca, którego szczątki zostały ekshumowane w 1965 r. Na większości nagrobków umieszczono numery jenieckie Stalagu II D.

W grobie nr 1 w części serbskiej cmentarza spoczął Meka Perenda. Miał 41 lat. Joca Malicki zmarł 23 listopada 1944 r. – mógł być ostatnim Serbem pochowanym na *Russenfriedhof*.

Wielu z nich zmarło na gruźlicę płuc. Najmłodsi mieli w chwili śmierci po 20 lat (Dragomir Bulić, Cira Janković), a najstarsi niewiele ponad pięćdziesiąt (Ilija Zoroja (Zoreja) i Stevo Mišić).

Prawie wszyscy zmarli byli wyznania prawosławnego, jedynie kilku było grekokatolikami, a jeden żydem.

Data pochówku pierwszego jeńca Armii Czerwonej została zapisana w niemieckim dokumentach komendantury obozowej. Nieznano jeńca, który zmarł w transporcie pochowano 2 września 1941 r. Tego samego dnia pogrzebano też Maksima Astawjewa, który zmarł 31 sierpnia 1941 r. Znanych jest zaledwie jeszcze pięć nazwisk.

Widok ogólny cmentarza.
W głębi kwatery jeńców
i żołnierzy Armii Czerwonej.

Jednym z nich był Aleksiej Kozłow, zmarły 3 października 1941 r. Jego nazwisko nie pojawia się jednak na liście PCK z 1946 r., a szczątki jeńca o unikalnym numerze 3189 St. 323 raczej na pewno spoczęły w grobie masowym, który dzisiaj oznaczony jest nr 3. Urodzony w 1905 r. Rosjanin A. Kozłow dostał się do niewoli 19 lipca. Trafił do Stalagu 323. Jak odnotowano na jego karcie personalnej był wtedy zdrowy. W połowie września 1941 r. przeniesiono go do Stalagu II D Stargard. Umarł w RL I (?), a jako przyczynę zgonu podano zapalenie jelit i niewydolność krążeniową.

W mogiłach indywidualnych i zbiorowych na *Russenfriedhof* spoczęło w ciągu dwóch miesięcy 1941 r. łącznie 133 jeńców radzieckich. Kolejni zmarli grzebani byli już na innym cmentarzu.

W Stalagu II D umarło przynajmniej 26 Włochów. Ich nazwiska upamiętnione zostały na pomniku stojącym na cmentarzu. W marcu 1959 r. z cmentarza w Stargardzie ekshumowano 24 jeńców włoskich. Przy 21 z nich podano numery obozowe wskazujące na to, że byli jeńcami Stalagu II D. Szczątki przeniesiono na włoski cmentarz wojskowy na Bielanach w Warszawie. W Stargardzie nadal są trzy mogiły włoskie.

W czasie wojny na cmentarzu jenieckim został pochowany przynajmniej jeden żołnierz amerykański. William Sullivan zmarł w listopadzie 1944 r. Nazwisko to pojawia się na wykazach sporządzonych przez PCK w 1946 r. Sullivan pochodzący z Illinois był jeńcem Stalagu II B Hammerstein (Czarne).

Żołnierze zmarli i polegli w latach 1945-1946

Pierwsze translokacje szczątków żołnierzy Armii Czerwonej miały miejsce w 1952 r. Ciała żołnierzy przenoszono z rozproszonych w terenie grobów wojennych. Ekshumacje miały miejsce na terenie Stargardu oraz powiatów stargardzkiego i pyrzyckiego. Większość żołnierzy pochowano w grobach masowych, ich identyfikacja (na podstawie dokumentów) trwa nadal.

W 1996 r. powstała wydzielona kwatera, do której przeniesiono płyty nagrobne i elementy architektoniczne z założonego w 1945 r., w centrum Stargardu, Mauzoleum Żołnierzy Radzieckich. Zarówno na cmentarzu oficerskim, jak i w bratnich mogiłach na placu Wolności nie było jednak, poza jednym przypadkiem (pochowany już po założeniu cmentarza) ludzkich szczątków. Kwatera ta ma więc jedynie charakter symboliczny.

Symboliczna kwatera
żołnierzy Armii Czerwonej
przeniesiona w 1996 r.
z Mauzoleum przy Placu
Wolności.

Bibliografia

Źródła archiwalne:

Archiwum Państwowe w Szczecinie

Akta miasta Stargard, sygn. 8953

Urząd Wojewódzki Szczeciński, sygn. 1193

Archiwum Państwowe w Szczecinie, oddział w Stargardzie

Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Stargardzie, sygn. 359

Prezydium Powiatowej Rady Narodowej i Urzędu Miasta i Powiatu w Stargardzie, sygn. 2042, 2045, 2047, 2053, 2057

Archiwum Zakładowe Miejskiego Przedsiębiorstwa Gospodarki Komunalnej w Stargardzie

Ogrodzenie i brama z furtką Cmentarza Kombatantów w Stargardzie. Kosztorys budowlany

Międzynarodowy Cmentarz Wojenny w Stargardzie. Urządzenie terenu cmentarza – zieleń, 1966 r.

Centralne Muzeum Jeńców Wojennych w Łambinowicach-Opolu

Deutsches Rotes Kreuz. Präsidium (Niemiecki Czerwony Krzyż. Prezydium), sygn. 15, 278, 383, 763, 1059, 1064

Materiały i dokumenty II, sygn. 13

Wehrmachtauskunftsstelle für Kriegerverluste und Kriegsgefangene (Biuro Informacyjne Wehrmacht ds. Strat Wojennych i Jeńców Wojennych), sygn. Oflag II C, lista nr 62; St. II D, l. 133, 209, 284

Deutsche Dienststelle (WASt.) w Berlinie

Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Stargardzie

Archiwum Pamięci, Archiwalia, sygn. 2, 10/3, 38–39

Zarząd Główny Polskiego Czerwonego Krzyża w Warszawie

sygn. 8756, 19880, 71554; b. sygn.: Stargard, ul. Reymonta

Literatura (wybór):

Aniszewska J., *Pomerania. Serbscy jeńcy wojenni w II Okręgu Wojskowym Wehrmachtu 1941–1945. Katalog wystawy*, Stargard 2013.

Aniszewska J., *W obowiązkach pamięci... Stalag II D i formy upamiętniania jeńców wojennych w Stargardzie*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny” 2011, t. 34, s. 9–26.

Doegen W., *Kriegsgefangene Völker. Band 1: Der Kriegsgefangenen Haltung und Schicksal in Deutschland*, Berlin 1921.

Flament P., *La vie dans un camp d'officiers français en Pomeranie. Oflag II D-II B, 1940–1945*, Paris 1957.

Górski J., *Wspomnienia z minionych lat*, Poznań 2000.

Kobylarz R., Sznotala K., *Wykaz niemieckich obozów jenieckich 1939–1945*, Opole 2010.

Meirchak B., *Jews-officers and enlisted men in the Polish army, prisoners of war in German captivity, 1939–1945*, Tel-Aviv 2003.

Stanisławski W., *Międzynarodowy Cmentarz Wojenny w Stargardzie*, „Jantarowe Szlaki” 1974, nr 5 (131), s. 46–52.

Szutowicz A., *Czy w Stargardzie Szczecińskim sprofanowano włoski pomnik?*, „Kawaliera” 2009, nr 2, s. 2–4.

Źródła internetowe:

Baza Straty, www.straty.pl

Konwencje o ochronie ofiar wojny, podpisane w Genewie dnia 12 sierpnia 1949 roku, Dz.U. 1956 nr 38 poz.171, www.isap.sejm.gov.pl

OBD „Memorial”, www.obd-memorial.ru

Parlamentarzyści polscy, Baza Biblioteki Sejmowej, www.biblioteka.sejm.gov.pl

Prisonniers de la première Guerre Mondiale. Les Archives Historiques du CICR (Comité International de la Croix Rouge), www.grandeguerre.icrc.org

The Nationales Archives (NARA), Archival Databases, www.aad.archives.gov

Widok pld.-wsch. części cmentarza.